

Available at: <http://understandingsociety.blogspot.com/2008/11/plasticity-of-social.html>.

9. McClelland D. (1973). Testing for Competence rather than for intelligence // American Psychologist. – 1973, Vol. 28, – № 1. – P. 1–14.

10. Prigogine I., Stengers I. (1984). Order Out of Chaos. Man's new dialogue with nature. [Electronic resource]. Available at: https://deterritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/ilya_prigogine_isabelle_stengers_alvin_tofflerbookfi-org.pdf.

11. Sutherland T. «Liquid Networks and the Metaphysics of Flux: Ontologies of Flow in an Age of Speed and Mobility», Theory, Culture and Society, 30 (5): 3–23.

12. Westera, W. Competences in education: A confusion of tongues. / W. Westera // Journal of Curriculum Studies, 2001. – Vol. 33. – No. 1. – P. 75–88.

13. White R.W. Motivation reconsidered: the concept of competence // Psychological Review. – 1959. – Vol. 66, – No. 5. – P. 297–333.

УДК 378(477) (09)

РОЗВИТОК МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ СЛОВЕСНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ШКОЛІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Новаківська Л.В., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри української літератури, українознавства
та методик їх навчання

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті здійснено огляд основних підходів до словесності як навчальної дисципліни в ХІХ – на початку ХХ століття. Автором розкрито особливості становлення та розвитку методики викладання словесності у вітчизняній школі. З'ясовано, що в досліджуваний період складаються різні педагогічні напрями, течії у викладанні літератури та відповідні наукові школи з проблем розвитку методики викладання словесності: академічна, виховна, культурно-історична, психологічна інтуїтивна, формальна.

Ключові слова: словесність, методика викладання словесності, вітчизняна школа, педагоги-словесники, наукові школи, педагогічні течії.

В статье сделан обзор основных подходов к словесности как учебной дисциплине в ХІХ – начале ХХ века. Автором раскрыты особенности становления и развития методики преподавания словесности в отечественной школе. Установлено, что в исследуемый период складываются различные педагогические направления, течения в преподавании литературы и соответствующие научные школы по проблемам развития методики преподавания словесности: академическая, воспитательная, культурно-историческая, психологическая интуитивная, формальная.

Ключевые слова: словесность, методика преподавания словесности, отечественная школа, педагоги-словесники, научные школы, педагогические течения.

Novakovskaya L.V. DEVELOPMENT OF METHODS OF TEACHING OF LITERATURE IN THE PATRIOTIC SCHOOL IN XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURY

The article provides an overview of the main approaches to literature as an academic discipline in the ХІХ beginning of the ХХ century. The author of the disclosed features of formation and development of methods of teaching literature in Russian school. It was found that during the study period are added various pedagogical direction of flow in the teaching of literature and relevant scientific schools on the development of methods of teaching literature: academic; educational, cultural-historical, psychological, intuitive, formal.

Key words: literature, methods of teaching literature, national school, teachers of literature, academic schools, pedagogical currents.

Постановка проблеми. Одна з характерних особливостей сучасної школи – повернення таких забутих предметів, як риторика і словесність. У зв'язку із цим набуває актуальності вивчення досвіду викладання словесності в історії вітчизняної педагогіки. Історичне осмислення цього питання допоможе об'єктивно оцінити сучасні напрями у викладанні словесності, розставити акценти в її культурологічному змісті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку теорії і практики сло-

весності, методики її викладання в історії вітчизняної школи ХІХ – початку ХХ століття знайшли відображення в працях В. Аннушкіна, О. Богданової, О. Гетьманської, К. Донської, Т. Зибіної, Л. Кіпнес, Ю. Мінералова, В. Майбороди, Д. Мотольської, Ю. Рождественського, О. Семенов, О. Снітовського та ін. Однак аналіз історико-педагогічних праць свідчить, що проблеми розвитку методики викладання словесності в ХІХ – на початку ХХ століття не були предметом спеціального історико-педагогічного дослідження.

Мета статті – здійснити огляд основних підходів до словесності як навчальної дисципліни в XIX – на початку XX століття; окреслити особливості становлення та розвитку методики викладання словесності у вітчизняній школі досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу. Початок XIX століття в історії вітчизняної методики викладання словесності характеризується становленням основних підходів, течій, шкіл. Незважаючи на провідну роль у словесному концентрі риторики і піітики, у зв'язку з уведенням до університетського (1809 р.) та гімназійного (1811 р.) курсів окремого предмета «словесність» відчувається гостра потреба у відповідних методичних розробках, підручниках та посібниках. Як наслідок – в університетській та гімназійній курси словесності все більш активно проникають твори вітчизняних поетів, а в практиці викладання використовуються розбори текстів замість «сухих риторичних прийомів».

Як свідчить аналіз джерел, у першій третині XIX ст. широко обговорюється питання про вивчення вітчизняної словесності в школі, розпочинається створення навчальних програм і посібників. У практиці кращих педагогів-словесників простежується протиріччя між живим розвитком літературного процесу та жорсткими нормами класичної риторики і поетики, що панували в навчальних закладах.

Криза догматичного вивчення риторики і піітики (поетики) усвідомлюється і педагогами, і керівниками народної освіти. Наприклад, в одній із публікацій в «Журнале министерства народного просвещения» за 1821 р. професорам російської словесності рекомендовано «наскільки можна менше зупинятися на мертвих правилах риторики», а більше «навчати вправою», щоб «закріпити учнів у практичному та ґрунтовному пізнанні мови слов'янської» [2, с. 28].

У 40-50-х роках XIX ст. активізується інтерес до проблем дидактики і методики викладання словесності, з'являються цікаві методичні посібники. У контексті тривалої полеміки про реальну і класичну освіту змінюються і підходи до методики викладання словесності.

Так, одна за іншою з'являються публікації, автори яких по-новому визначають мету і завдання викладання словесності. Наприклад, у публікації І. Срезневського «Наставление преподавателям русского языка и словесности» (1852) перед учителями-словесниками ставиться завдання навчити кожного учня «...виражатися не тільки без помилок, але і до певної міри витончено», для чого рекомендуються практичні вправи

і розбори, а в старших класах – твори на задані теми, літературні бесіди [2, с. 31–32].

Практична спрямованість викладання словесності простежується, зокрема, в «Программе русского языка и словесности» (1852) і «Конспекте русского языка и словесности» (1852), укладених О. Галаховим та Ф. Буслаевим для військових навчальних закладів. Ця програма, що увійшла в історію методики викладання словесності як «галахівсько-буслаєвська», є унікальною працею, що об'єднала двох відомих учених, чії погляди на викладання словесності співпали не в усьому. Саме з іменами Ф. Буслаєва та О. Галахова пов'язані найбільш значні відкриття в методиці викладання словесності 40-50-х років XIX ст. [2, с. 32].

Як показав аналіз джерел, помітне позбавлення в педагогіці, що намітилося вже в кінці 50-х років XIX ст., справило значний вплив на розвиток методики викладання, зокрема словесності.

На думку дослідника О. Скафтимова, в 60-х рр. XIX століття «...затряслася вся система, зруйнувалися колишні програми і підручники, вводилися нові розділи, виганяли старі правила» [18, с. 119–232]. Д. Мотольська звертає увагу на той факт, що в 60-х рр. XIX століття посилено дебатуються питання про спосіб організації літературної освіти.

Про літературну освіту говориться як про «історико-літературний курс» або як про «літературне читання», що пропонує емоційне сприйняття літературних творів поза теоретичним їх осмисленням. На думку Д. Мотольської, така подвійність в підході до літературної освіти характерна для другої половини XIX століття [11, с. 57–102]. У контексті розвитку такого підходу методика літератури будується не стільки на розробці змісту цього предмета, скільки на з'ясуванні методів оволодіння художнім матеріалом.

Література як предмет викладання в дореволюційній школі аналізується в праці В. Чертова «Русская словесность в дореволюционной школе» [22]. На його думку, друга половина XIX століття – час становлення російської словесності як усного предмета і методики викладання літератури як науки. Наводимо основні спостереження цього автора, що стосуються становлення російської словесності і розвитку методики цього предмета.

У середині XIX століття має місце криза у викладанні російської словесності, тобто немає чітких цілей викладання, не окреслено зміст; гімназійний курс словесності перервантаний фактичним матеріалом, тяжіє до університетського; до кінця XIX століття у викладанні словесності відбуваються значні

якісні зміни, російська словесність як предмет все частіше іменується літературою.

Стосовно методики викладання словесності зауважимо, що в середині XIX століття майже немає робіт методичного характеру, не розроблена методика навчання предмета. Створюються перші програми, підручники, методичні праці (Ф. Буслаєв, О. Галахов, В. Стоюнін, В. Водовозов, Л. Поліванов та ін.).

Кращі методисти-словесники 60-80-х рр. XIX ст., які включилися спочатку в полеміку про реальну і класичну освіту, переходять потім до осмислення проблем викладання словесності. Важливість практичного вивчення, безпосереднього знайомства з літературними творами вже ніким не заперечується, проте різними методистами завдання читання і аналізу тексту розглядаються по-різному, звідси і в самій методиці ними використовуються різні методи і прийоми вивчення.

Безсумнівний вплив на викладання словесності надають дослідження істориків літератури, зокрема перші публікації прихильників *культурно-історичної школи* (О. Веселовський та ін.) та праці основоположника *психологічної школи* О. Потебні.

На основі аналізу джерел доходимо висновку, що, незважаючи на відмінність позицій, яка проявилася в ході полеміки про викладання літератури, кращих педагогів другої половини XIX ст. об'єднує прагнення створити таку систему викладання, яка ґрунтувалася б на міцних наукових підставах, на новітніх роботах теоретиків та істориків літератури. У певному сенсі всі вони були прихильниками серйозної класичної освіти, що дає учням глибокі знання, необхідні кожній культурній людині, прищеплює навички самостійної праці.

Вчені-методисти прагнуть виробити систему вивчення літератури. Цьому присвячені методичні дослідження 60-80-х рр. XIX століття, часу реформ і дискусій. Кінець XIX століття – час, коли методика навчання літературі починає набувати статус науки, складаються *два напрямки: академічний («буслаєвсько-галахівський») і виховний («водовозівсько-стоюнінський»)*.

Прихильники *академічного напрямку* у викладанні словесності вважали основною метою уроків розумовий розвиток учнів. Вони пропагували філологічне вивчення літератури, розробляли методику логіко-стилістичного аналізу тексту. «Академісти» особливого значення надавали лекціям, усним виступам і письмовим роботам учнів, заперечували необхідність бесід на уроках, були проти поверхового знайомства з текстом твору за хрестоматіями.

Прихильники *виховного напрямку* (В. Водовозов, В. Стоюнін, В. Острогорський, Ц. Балталон і ін.) у викладанні словесності бачили засіб морального і естетичного виховання учнів. Вони більше уваги надавали спілкуванню з дітьми, бесідам, виступали проти голого академізму і так званого «філологічного методу» [2].

Прихильники *виховного спрямування* у викладанні розглядали літературу як засіб морального й естетичного виховання учнів. Цей напрямок також не був єдиним. Ідеї революційно-демократичної естетики і критики в більшій мірі проявилися в педагогічній діяльності В. Водовозова. У меншій мірі прагнення безпосередньо пов'язати уроки літератури з виховними завданнями було притаманне В. Стоюніну, В. Острогорському, який завжди робив акцент на естетичному аспекті твору. Педагоги, які пропагували «виховне читання» (термін Ц. Балталона), більшу увагу приділяли спілкуванню з учнями, бесіди як однієї з форм цього спілкування, виступали проти засилля голого академізму, крайніх проявів філологічного методу, однак не уникли при цьому зайвої публіцистичності і моралізування в своїй практиці.

Кращих педагогів-словесників другої половини XIX ст. об'єднувало прагнення створити таку систему викладання, яка б мала міцні наукові основи, спиралася на новітні напрацювання прогресивних теоретиків і практиків. Усі вони були прихильниками освіти, що дає учням глибокі знання, необхідні кожній культурній людині, прищеплює навички самостійної праці.

Методичні пошуки кінця XIX – початку XX ст. багато в чому були обумовлені боротьбою різних шкіл в літературознавстві, а також бурхливим розвитком експериментальної педагогіки і психології. У цей час з'являються перші наукові дослідження про читача-школяра: тритомна праця «Что читать народу?» (1888–1906), створений викладачками Харківської недільної школи під керівництвом Х. Алчевської; книги «Этюды о русской читающей публике» (1895), «Среди книг» (1906), «Письма к читателям о самообразовании» (1913) і статті М. Рубакіна, в яких пропагується ідея індивідуалізації читання; дослідження про читача-школяра, які поклали край початок експериментальній роботі в методиці викладання літератури [2, с. 47].

На зміст і спрямованість історико-літературного курсу і підручників впливають ідеї найбільш авторитетного напрямку в літературознавстві – *культурно-історичної школи*, яка пов'язувала історико-літературний процес з історією громадської думки, що вбачала одне з основних завдань вивчен-

ня літератури в накопиченні фактів. Ідеї цієї школи реалізуються в найбільш поширених підручниках початку століття: «Очерках по истории русской литературы XIX века» (1906) [15], «Кратком курсе истории русской словесности» (1913) [16] В. Саводника та «Истории русской словесности» (1906–1908) [17] В. Сиповського.

Широке поширення отримують також ідеї *психологічної школи*, висунуті в роботах О. Потебні. Увага до внутрішньої, психологічної сторони художньої творчості, підхід до літературного твору як вираження суб'єктивних авторських переживань, інтерес до проблеми читацького сприйняття характеризують багато методичні роботи і підручники цього часу, серед яких слід виділити «Теорию прозы и поэзии» (1908) Д. Овсяннико-Куликовського [12], «Теорию словесности и хрестоматию» (1908) [24] і «Дополнительный курс теории словесности» (1910) [23] О. Шалигіна.

У статтях методистів-словесників пропагується ще один напрямок у викладанні літератури – *інтуїтивізм*. Його прихильники, виходячи з того, що мистецтво сприймається тільки цілісно, інтуїтивно і без посередника і що всі спроби зрозуміти раціональний сенс художніх творів – безплідні, виступають проти поширеного в школі «ідейного аналізу», пропонуючи замінити його «повільним читанням», тобто емоційним сприйняттям тексту, яке може супроводжуватися тактовним коментарем [2, с. 48].

Своєрідною реакцією на панували ідеї культурно-історичної та психологічної шкіл стають виступи прихильників *формальної школи*, які закликали звернутися до тексту твору, що має самостійну цінність. Роботи Б. Ейхенбаума, В. Жирмунського, В. Фішера, присвячені проблемам вивчення літератури, націлюють вчителів на аналіз твору як системи, сукупності прийомів, аналіз, обмежений рамками тексту тощо, на так зване «іманентне читання». Ідеї формальної школи намагається реалізувати у своєму підручнику «Учебник по истории русской литературы» (1916–1918) [21] В. Фішер.

Як свідчить аналіз джерел, у досліджуваній період проблеми викладання словесності постійно були предметом обговорень, дискусій на сторінках періодичних видань та під час роботи педагогічних форумів різного рівня.

На сторінках періодичної преси того часу (журнали «Русская школа», «Русский язык в школе», «Учитель») обговорювалися питання, пов'язані з типом навчального закладу і з особливостями викладання словесності (літератури): про концентричне викладання літератури, про філософський метод, змі-

шаний метод і метод «творчої наочності», про роль кабінету і гімназійної бібліотеки, про співпрацю вчителів історії та літератури, викладачів російської граматики з викладачами словесності; обговорювалися способи контролю за діяльністю учня (домашнє читання, виразне читання, реферат, твір), завдання шкільних творів тощо.

Огляд матеріалів педагогічної періодичної преси XIX – початку XX ст. дає уявлення про те, які види і форми діяльності стали предметом обговорення вчених, методистів, шкільних викладачів словесності: Ц. Балталон «Из груды ученических тетрадей» (1889) [1], «Выразительное чтение и выразительная речь в связи с преподаванием грамматики» (1914–1915) [3], Ю. Галабутський «К вопросу о внеклассном чтении в связи с вопросом об ученических сочинениях» (1892) [4], «Из практики преподавания родного языка. Внеклассное чтение под руководством учителя» (1914–1915) [6], «Из практики преподавания родного языка. Заучивание наизусть стихотворений в старших и младших классах» (1915) [7], «Лирические вечера в школе» (1914–1915) [8], «Литературные беседы в школе» (1915) [9], П. Малихін «Теория сочинений (из руководства, предназначенного для преподавания словесности в женских учебных заведениях)» (1860) [10], С. Преображенський «К вопросу о методах и приемах ведения ученических сочинений» (1891) [13], «Приемы диктовки» (1867) [14], В. Скопін «О значении письменных упражнений в старших классах гимназии» (1863) [19], «О методе чтения поэтических произведений» (1864) [20] та ін.

З-поміж педагогічних форумів на особливу увагу заслуговують з'їзди учителів словесності: З'їзд учителів російської мови та словесності (Київ, 15 червня), Перший з'їзд викладачів російської мови військово-навчальних закладів Росії (22–31 грудня 1903 р.), I Всеросійський з'їзд викладачів російської мови і словесності (Москва, грудень 1916 р. – початок січня 1917 р.).

Висвітлюючи теоретико-граматичний етап розвитку методичної науки, професор Т. Донська підкреслювала, що практика проведення форумів учителів-словесників внесла помітний внесок в організацію колективного вирішення актуальних питань викладання російської мови у формах з'їздів, конференцій, семінарів тощо в наступні роки [5].

За словами дослідників, так був зроблений перший крок до гласності у вирішенні найважливіших проблем народної освіти, який визначив соціальний статус методики викладання словесності, російської мови

та літератури, як гуманітарної науки, спрямованої на рішення значущих для народної освіти проблем [25].

Висновки. Таким чином, в історії розвитку підходів до словесності як навчальної дисципліни та методики її викладання у XIX – на початку XX століття склалися такі основні тенденції. У першій третині XIX ст. широко обговорюється питання про вивчення вітчизняної словесності в школі, розпочинається створення навчальних програм і посібників. У другій половині XIX ст. вилучення риторики з числа навчальних предметів привело до перенесення акценту з навчання мови на курс теорії словесності. Починаючи з другої половини XIX ст. відбувається перехід теорії словесності від вчення про твори до історико-літературної та літературознавчої дисципліни. Загалом досліджуваний період XIX – початок XX століття – час становлення російської словесності як усного предмета і методики викладання літератури як науки.

У контексті означеного вище в історії розвитку підходів до словесності як навчальної дисципліни та методики її викладання в XIX – на початку XX століття виокремлено основні етапи:

– перша третина XIX ст. – початковий етап становлення методики викладання словесності;

– 40-50-ті роки XIX ст. – практичний етап розвитку методики викладання словесності;

– 60-90-ті роки XIX ст. – етап реформ та диспутів щодо методичних пошуків у справі викладання словесності.

У досліджуваний період складаються різні педагогічні напрями, течії у викладанні літератури та відповідні наукові школи з проблем розвитку методики викладання словесності: академічна, виховна, культурно-історична, психологічна інтуїтивна, формальна.

Проблеми викладання словесності постійно були предметом обговорень, дискусій на сторінках періодичних видань та під час роботи педагогічних форумів різного рівня. Пошуки вчених-методистів щодо вироблення системи вивчення літератури в 60-80-х рр. XIX століття, часу реформ і дискусій, призводять до того, що наприкінці XIX століття методика навчання літератури починає набувати статус науки.

Особливості літературної освіти багато в чому визначалися типом навчального закладу; демократичним характером проведених урядом реформ і контрреформ, навчальним планом, програмою, наявністю і вибором підручників, хрестоматій, навчальних посібників, кадровим складом навчальних закладів, успіхами методичної науки, що набувала свого становлення. Означені

питання є предметом подальших наукових досліджень із проблеми теорії і практики викладання словесності у вітчизняній освіті в XIX – на початку XX століття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балталон Ц. Из груды ученических тетрадей / Ц. Балталон // Педагогический сборник, 1889. – С. 120–139.

2. Богданова О.Ю. Методика преподавания литературы / О.Ю. Богданова, С.А. Леонов, В.Ф. Чертов. – М. : Академия, 2004. – 400 с.

3. Выразительное чтение и выразительная речь в связи с преподаванием грамматики // Родной язык в школе. – 1914–1915. – № 1. – С. 8–14.

4. Галабутский Ю. К вопросу о внеклассном чтении в связи с вопросом об ученических сочинениях / Ю. Галабутский // Русская школа. – 1892. – № 4. – С. 96–103.

5. Донская Т.К. Ф.И. Буслев – основоположник отечественной методики русского языка / Т.К. Донская // Слово и предложение: исследования по русскому языку и методике преподавания: сб. науч. ст. в честь 70-летия проф. В.П. Проничева. – СПб., 2007. – С. 311–319.

6. Из практики преподавания родного языка. Внеклассное чтение под руководством учителя // Родной язык в школе. – 1914–1915. – № 8. – С. 455–456.

7. Из практики преподавания родного языка. Заучивание наизусть стихотворений в старших и младших классах // Родной язык в школе. – 1914–1915. – № 7. – С. 375–394.

8. Лирические вечера в школе // Родной язык в школе. – 1914–1915. – № 3. – С. 168–171.

9. Литературные беседы в школе // Родной язык в школе. – 1915. – № 3. – С. 427–428.

10. Мальных П. Теория сочинений (из руководства, предназначенного для преподавания словесности в женских учебных заведениях) / П. Мальных // Филологические записки. – 1860. – Вып. 3–4. – С. 32–34.

11. Мотольская Д.К. Исторический обзор методики преподавания литературы в дореволюционной школе / Д. К. Мотольская // Учёные записки Государственного Педагогического института им. А. И. Герцена и Государственного научно-исследовательского института научной педагогики. – С-Пб, 1936. – Т. 2. – С. 57–102.

12. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Теория прозы и поэзии: (Теория словесности) / Д.Н. Овсяннико-Куликовский. 5-е изд. – М.-Пг., 1908. – 98 с.

13. Преображенский С.В. К вопросу о методах и приемах ведения ученических

- сочинений / С.В. Преображенский // Педагогич. Сборник. – 1891. – № 8. – С. 69–96; № 9. – С. 149–170; № 10. – С. 269–302.
14. Приёмы диктовки // Учитель. – 1867. – Т. VII, отд. II. – № 13–16 (январь-февраль). – С. 233–236.
15. Саводник В.Ф. Очерки по истории русской литературы XIX-го века: 2-е изд. / В.Ф. Саводник. – М.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1906. – 508 с.
16. Саводник В.Ф. Краткий курс истории русской словесности: С древнейших времен до конца XVIII века / В.Ф. Саводник. – М.: Типо-лит. И.Н. Кушнерева и К°, 1913. – 474 с.
17. Сиповский В.В. История русской словесности / В.В. Сиповский. – Спб.: Я. Башмаков и К°, 1906. – 651 с.
18. Скафтымов А. Преподавание литературы в дореволюционной школе (сороковые и шестидесятые годы) / А. Скафтымов // Учёные записки Саратовского государственного педагогического института. – 1930. – Вып. 3. – С. 119–232.
19. Скопин В.П. О значении письменных упражнений в старших классах гимназии / В.П. Скопин // Учитель. – 1863. – Т. 3, отд. II. – № 19–22. – С. 914–1068.
20. Скопин В.П. О методе чтения поэтических произведений / В.П. Скопин // Учитель. – 1864. – Т. 4, отд. I. – № 8. – С. 42–44.
21. Фишер В.М. Учебник по истории русской литературы / В.М. Фишер. – Москва: Задруга, 1916–1918. – 231 с.
22. Чертов В.Ф. Русская словесность в дореволюционной школе / В.Ф. Чертов. – М.: Моск. Пед. гос. ун-т., 1994. – 127 с.
23. Шалыгин А.Г. Дополнительный курс теории словесности / А.Г. Шалыгин. – Санкт-Петербург: тип. А.Э. Коллинс (б. Ю.Н. Эрлих), 1910. – 392 с.
24. Шалыгин А.Г. Теория словесности и хрестоматия / А.Г. Шалыгин. – Пг., 1908. – 164 с.
25. Шиков К.М. Становление профессионального идеала учителя русского языка на рубеже XIX – начала XX вв. / К.М. Шиков, Е.И. Дворникова // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. – 2012. – Выпуск № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-professionalnogo-idealachitelya-russkogo-yazyka-na-rubezhe-xix-nachala-xx-w>.